

Ks. HENRYK PAPROCKI

EKLEZJALNA TYPOLOGIA IKON MARYJNYCH

Tradycja prawosławna przypisuje pierwsze ikony Matki Boskiej św. Łukaszowi Ewangelista, który miał po Zesłaniu Ducha Świętego namalować trzy Jej przedstawienia. Miały to być przedstawienia typu *Eleusa*. Wszystkie inne ikony Matki Bożej są w tym kontekście rozumiane jako naśladownictwo oryginałów św. Łukasza. Oczywiście żadna z ikon autorstwa św. Łukasza nie zachowała się do naszych czasów, o ile w ogóle namalował on te ikony. Należy rozumieć autorstwo Łukasza tak, jak autorstwo liturgii, to znaczy, że można mówić o apostołskim charakterze pewnego określonego przekazu. O takim właśnie rozumieniu tej kwestii mówią teksty liturgiczne odnoszące się do uroczystości poświęconych ikonom maryjnym. Najstarszy dostępny przekaz historyczny, dotyczący ikon namalowanych przez św. Łukasza, pochodzi z VI w. Jest to tekst przypisywany Teodorowi Lektorowi, bizantyjskiemu historykowi z pierwszej połowy tegoż wieku. W każdym razie od wieku VI tradycja ta staje się żywa w Kościele. Mówi też o ikonach maryjnych powstałych w cudowny sposób, jak Liddyjska Ikona Matki Bożej, znana także jako Matka Boża Rzymska¹.

Po ikonie Chrystusa, która przypomina o Jego Wcieleniu, ikona Matki Boskiej z kolei mówi o przebóstwieniu człowieka. Ikona Bogarodzicy przedstawia więc pierwszą ludzką istotę, której dane było zrealizować cel Wcielenia, czyli przebóstwienie. Kiedy Sobór Efeski w roku 431 ogłosił, że Maria jest *Theotókos*, co wynika ze sformułowania odnoszącego się do Chrystusa – „prawdziwy Bóg i prawdziwy człowiek” – to właśnie ikony Bogarodzicy są świadectwem tajemnicy Wcielenia. Ikony Matki Bożej są patronkami cerkwi, monasterów i narodów.

Ikona zawsze przedstawia Bogarodzicę z włosami i górną częścią czoła zakrytą zdobnym szalem zwanym *maphorion*. Trzy złote gwiazdy zdobią *maphorion* na czole i na obu ramionach. Jest to znak Jej dziewictwa przed, w czasie i po urodzeniu Jezusa².

¹ L. Uspienski, *Teologia ikony*, przekł.: M. Żurowska, Warszawa 2009, s. 29–32.

² M. Quenot, *Ikona. Okno ku wieczności*, przekł.: H. Paprocki, Białystok 1991, s. 105.

Pomijając malarstwo katakumbowe, pierwszym typem ikonograficznym Matki Bożej był obraz *Oranty* zajmujący centralne miejsce na ścianie absydy ołtarzowej. Obraz ten wiązał się z ideą Bogarodzicy jako obrazu Kościoła, ale także z funkcjami diakonis, dziewic i wdów w starożytnym Kościele³.

W epoce Soborów Efeskiego i Chalcedońskiego, a więc w wieku V, zaczęły się kształtować typy ikon Bogarodzicy, które znamy do dzisiaj. Od tamtych czasów Kościół prawosławny wyróżnia cztery fundamentalne modele ikonograficzne Matki Bożej:

1. *Tronująca*;
2. *Oranta*;
3. *Hodegetria*, czyli Wskazująca Drogę (od gr. *hodós* – droga);
4. *Eleusa*, czyli Miłosierna (od gr. *éleos* – miłosierdzie).

Od tych czterech podstawowych typów wywodzi się około 230 wariantów, np. *Kardiotissa* (Dziewica Miłosierdzia), *Balikotissa* (Dziewica Czułości), *Galaktophusa* (Karmicielka).

Poza tym wyróżnia się ikony od miejsca ich pochodzenia (np. *Włodzimierska*); odrębną kategorię stanowią ikony uznawane za cudowne. Często łączy się nazwę miejsca pochodzenia z funkcją ikony, co pozwala na precyzyjne określenie danego przedstawienia, jak *Hodegetria Włodzimierska*.

Typ *Tronująca* ukazuje Bogarodnicę siedzącą na tronie w pozycji frontalnej. Maria trzyma przed sobą Dzieciątka Jezus, które z kolei błogosławi i ukazuje zwój Pisma. Z obu stron tronu stoją zwykle aniołowie, a niekiedy święci pochyleni w geście adoracji.

Typ Madonny tronującej popularny był również w sztuce przedromańskiej, wczesnoromańskiej i romańskiej. Dosyć wcześnie pojawiło się przedstawienie Madonny swobodniejsze, z Dzieciątkiem na lewym ramieniu (np. z katedry w Faras, około 1005 r.) oraz Madonny stojącej. W malarstwie ściennym epoki Komnenów rozwinął się, pod wpływem malarstwa miniaturowego, styl będący zwrotem do antyku, z pogodnymi nieupozowanymi postaciami (np. mozaika w katedrze Hagia Sophia z około 1100 r. w kościele klasztornym w Dafni koło Aten i mozaika z lat około 1118–1122, przedstawiająca Maryję stojącą z Dzieciątkiem obok Jana II Komnena i jego żony Ireny).

Oranta przedstawia obecnie Bogarodnicę z Dzieciątkiem, rzadziej bez Dzieciątka. W pierwszym wypadku mówi się o *Dziewicy Znak*. Dzieciątko jest przedstawione w medalionie na łonie Matki. Jest tajemniczo podtrzymywane i wydaje się przezwyciężać prawo ciężenia. Z reguły oblicze Dzieciątka przedstawia dorosłego mężczyznę. Trzyma ono zwój Pisma i błogosławi prawą ręką. Dziewica Maryja ma

³ Szerzej na ten temat w: N. P. Kondakow, *Ikongrafija Bogomatieri*, t. I, Moskwa 1998, s. 60–100.

podniesione ręce w geście modlitwy i adoracji. Ikony zwane *Platytera* (Większa od nieba) należą do typu *Oranta*, podobnie jak i ikona zwana *Krzew Gorejący*.

W typie *Hodegetria* (z grec. Przewodniczka) Bogarodzica w postaci pełnej majestatu patrzy na widza i prawą ręką wskazuje na Dzieciątka trzymane na swej lewej ręce. Dzieciątka jest ubrane w szatę zdobioną złotem, co przywołuje Jego Boskość i zajmuje pozycję właściwą dorosłemu człowiekowi, trzyma zwój Pisma i błogosławi prawą ręką. Dzieciątka świadomie ukazuje siebie jako Zbawiciela i Jego oblicze pełne jest wzniosłości. *Hodegetria* jest najstarszym i najbardziej rozpowszechnionym typem ikonograficznym przedstawienia Matki Boskiej z Dzieciątkiem Jezus na ręku.

Jak wspomniano wyżej, według tradycji pierwszym ikonografem był święty Łukasz z Antiochii, Ewangelista, który namalował na desce wizerunek Maryi z Dzieciątkiem na ręku. Ikonę podarował wraz z Ewangelią Teofilowi wymienionemu w przedmowie do Ewangelii („[...] dostojny Teofilu”) i w prologu do Dziejów Apostolskich. Teofil był prawdopodobnie wysokim urzędnikiem rzymskim.

Po śmierci Teofila ikona powróciła do Jerozolimy, gdzie została odnaleziona przez Eudokię, żonę cesarza Teodozjusza II, która w latach 436–437 odbywała podróż do Ziemi Świętej. Eudokia kupiła tę ikonę i odesłała ją do Konstantynopola w darze dla siostry cesarza, Pulcherii, która umieściła ją w ufundowanym przez siebie w dzielnicy portowej kościele klasztornym *Ton Hodegon*. Od nazwy kościoła pochodzi nazwa ikony. W klasztorze mieszkali i pracowali mnisi – przewodnicy opiekujący się niewidomymi. Inna wersja wywodzi nazwę wprost od greckiego słowa *hodos* (droga) i nazywa Bogarodzicę – *Wskazująca Drogę*. W różnych opracowaniach opisywany kościół nazywany jest również *Ton Hodegon*, a ikona *Hodegetria*. W Bizancjum ikona Bogarodzicy zasłynęła wieloma cudami i stała się świętością chroniącą od złego. Była także patronką podróżujących i opiekunką ociemniałych. Przetrwiała w ukryciu okres ikonoklazmu. W IX w. wykształcił się dokładnie opracowany wzór ikonograficzny wizerunku Maryi – *Hodegitrii* i stał się przykładem dla licznych kopii. Ikonę zniszczyli prawdopodobnie Turcy w roku 1453 po zdobyciu Konstantynopola.

Najstarsze zachowane przedstawienia tego typu znajdują się w Ewangeliarzu Rabbuli, na freskach w Bawit i w zabytkowych świątyniach ormiańskich z VI w.

Maryja ukazana jest frontalnie, najczęściej w półpostaci. Czasem w pełnej figurze: siedząca na tronie lub stojąca. Nie widać u niej matczynej poufalości w stosunku do Syna. Głowę trzyma prosto, lekko zwróconą w kierunku Chrystusa, rzadziej – pochyloną nieznacznie ku Chrystusowi. Na lewym ramieniu trzyma Dzieciątka, dostojnym gestem prawej dłoni z długimi palcami wskazuje na Nie. Może to być gest prezentacji, wskazania ludziom Syna Bożego lub gest postawy służebnej – przedstawienie Synowi wiernego ludu.

Chrystus znajduje się w pewnym oddaleniu od twarzy Matki, patrzy prosto przed siebie i ukazuje całe swe oblicze. Rzadziej ma głowę lekko obróconą

w prawo. Wznosi prawą dłoń w geście błogosławieństwa, a w lewej dłoni trzyma zwój (od wieku XVI także księgę lub kulę). Chrystus nie jest tutaj niemowlęciem, występuje w ikonograficznym typie Chrystusa Emmanuela, ma twarz dojrzałego, inteligentnego człowieka. Ubrany jest w biały chiton i narzucony nań purpurowy, często przetykany złotem, himation.

Ikona *Hodegetrii* ukształtowała się ostatecznie w Bizancjum. Przebija z niej stosowany w cesarskim pałacu porządek składający się z oficjalnych ceremonii, a ukrywający wszelkie wyrażenia uczuć – ukazujący jedynie świętość i godność władzy cesarskiej. Taka majestatyczna obojętność i brak przejawów ludzkich uczuć przyjęte zostały na wiele wieków jako najbardziej obowiązujące na dogmatycznej ikonie Boskiego Macierzyństwa, którą jest Bogarodzica z Chrystusem Emmanuelem.

Wzór *Hodegetrii* doczekał się wielu odmian ikonograficznych, które następnie były kopiowane, przyjmując nowe nazwy. Na Rusi Kijowskiej powstały w takich okolicznościach ikony: *Smoleńska*, *Tichwińska*, *Iwierska*, *Blachernieńska*, *Częstochowska*, *Trójreka* i *Jerozolimka*. Jedną z najstarszych i najslynniejszych ikon w typie *Hodegetrii* jest Smoleńska Ikona Matki Bożej. W 1046 r. cesarz bizantyjski Konstantyn IX Monomach wydał swą córkę Annę za ruskiego księcia Wsiewołoda I. Według tradycji, przed odjazdem pobłogosławił ją na drogę ikoną Matki Bożej, którą następnie Anna zabrała z Konstantynopola do Czernihowa. Syn księcia Wsiewołoda, Włodzimierz II Monomach, przeniósł ikonę do Smoleńska i umieścił w soborze Zaśnięcia Bogarodzicy. Od tej pory ikonę zaczęto nazywać Smoleńską.

Na terenie Ukrainy, Polski i Słowacji typ *Hodigetrii* należał do najczęściej spotykanych. Umieszczana była (zamiennie z *Eleusą*) wśród ikon namiestnych każdego ikonostasu. Od XV do XVII w. na klejmie (obramieniu ikony) malowano proroków. U dołu spotyka się niekiedy rodziców Maryi: św. Annę i św. Joachima. Ikony malowane przez miejscowe warsztaty w Karpatach często odbiegały od bizantyńskiego kanonu – Maryja miewała twarz dobrodusznej gospodyni, a Jezus tajemniczo się uśmiechał. Najbardziej znanym tego typu przedstawieniem Maryi w Polsce jest Częstochowska Ikona Matki Boskiej. *Hodigetria* jest także Supraska Ikona Matki Bożej.

Dziewica *Eleusa* (Miłosierdzia, Czułości) przedstawia Matkę Boską pochylającą głowę, aby przytulić swój policzek do policzka Syna, który obejmuje ją jedną ręką (często niewidoczną) za szyję, a drugą trzyma w ręce Matki. Bogarodzica otacza Syna swoją miłością i macierzyńską opieką. W ikonostasie pięciorzędowym występuje w pierwszym rzędzie po lewej stronie obok Carskich Wrót. Przykładem *Eleusy* jest Włodzimierska Ikona Matki Boskiej (ikona grecka sprowadzona na Ruś w XII w.), a w polskiej ikonografii rzymskokatolickiej np. wzorowany na ikonach bizantyjskich Węglewski Obraz Matki Boskiej⁴.

⁴ Szerzej omawia tę problematykę N. P. Kondakow w cytowanym już trzytomowym dziele poświęconym ikonografii Matki Boskiej.

Poza tym Bogarodzica jest też przedstawiana na niektórych ikonach Dwunastu Wielkich Świąt, jak *Narodzenie Najświętszej Maryi Dziewicy*, *Wprowadzenie Najświętszej Maryi Dziewicy do Świątyni*, *Spotkanie Pańskie*, *Zwiastowanie*, *Narodzenie Chrystusa*, *Wniebowstąpienie*, *Pięćdziesiątnica* i *Zaśnięcie Najświętszej Bogarodzicy*. Na ikonach Wniebowstąpienia i Pięćdziesiątnicy Bogarodzica nie zawsze jest przedstawiana.

Postać Bogarodzicy występuje też na ikonach przedstawiających cuda związane z Jej ikonami (*Bitwa Nowogrodzian z Suzdalczykami*, *Cud Ikony Marii Blacherniotissy*) lub też objawieniami (ikona *Matka Boża i św. Jan Ewangelista objawiają się św. Sergiuszowi z Radoneża*).

